

# Българите в Северното Причерноморие

## ИЗСЛЕДВАНИЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМСЕДМИ

### СТАРОБЪЛГАРСКИТЕ АМУЛЕТИ-КОНЕ, ЯЗДЕНИ ОТ МЪЖКА ГЛАВА, И ФОЛКЛОРНИТЕ ТЕКСТОВЕ ЗА СВЕТЦИ С ОТРЯЗАНИ ГЛАВИ ОТ ЗАПАДНИТЕ БЪЛГАРСКИ ЗЕМИ

Росен Малчев

Причина за написването на това изследване е нерешеният проблем за възникването и разпространението в западните български земи на фолклорни легендарни предания с герон светци без глави. Конкретен повод са новите сведения за съществуването на два, неизвестни до този момент, старобългарски амулета-коне, яздени от мъжка глава, продадени на иманярския пазар в България през 1997 и 1999 г. По време на Юбилейната научна сесия за 100-годишнината от създаването на Исторически музей - гр. Кюстендил, проведена на 27 - 28 ноември 1997 г., бе показан новооткрит амулет от Плевенско, закупен от неизвестен търговец на иманярски находки. Друг амулет, с неизвестно местонахождение на намирането, е бил купен през есента на 1999 г. от тържището за археологически и антикварни предмети, което се провежда във великотърновския комплекс "Полтава" всяка първа събота от месеца. Информацията за тези паметници все още не е в научно обращение. обстоятелствата на тяхното откриване са неизвестни. По понятни съображения, имената на сегашните им собственици се пазят в тайна.

Доскоро бяха известни 18 амулета от този вид, открити в различни краища на Югоизточна Европа, които сравнително пълно покриват територията на първоначалното разселване на прабългарите в този регион - от Калиакренската крепост на Черно море до унгарския град Сентеш и село Зовик, Битолско. Най-значителна е концентрацията на находките в Северозападна България - 8, от които 4 във Врачанско. Главна отличителна черта на откриването им са неизвестните обстоятелства - при 12 от всички случаи.

Изобразителният мотив на всички кончета-амулети е един и същ. Изработката - поразително еднаква. Едно от последните описания - това на находката от с. Драговищица. Кюстендилско - е направено от Катя Меламед<sup>1</sup>. Тя търси корените на изобразителния мотив в тотемните представи и вярвания на различни източни племена и народи, от чийто културноисторически кръг са произлезли прабългарите, и го свързва с вярата в подвизите на безглави герон (кефалофори). Според нея, амулетите-коне, яздени от мъжка глава, са свидетелство за *"старинно анимистично вярване в прабългарската култура, възникнало вероятно още преди придвижванията на запад, преди възшествието на Тангра, преди централизирането на прабългарската общност начело с хан"*<sup>2</sup>.

Мотивът за кефалоторията (безглавието) е известен от дълбока древност. Повечето учени, които по един или друг повод се занимават с него, подчертават източния му произход и го тълкуват като съществен елемент от тамошните митове за умиращото и възкръсващо божество на растителността<sup>3</sup>. На Балканите също е засвидетелствувана стара и богата, домашна традиция в интерпретирането на разглеждания мотив. Достатъчно е да се спомене, че герой-кефалофор е митичният тракийски певец и прорицател Орфей, когото Иван Маразов разглежда в контекста на тракийския шаманизъм.<sup>4</sup>

В средновековната източноправославна агиография и иконография светци кефалофори са Иоан Кръстител, Иоан Владимир<sup>5</sup>, княз Лазар<sup>6</sup>, Стефан Дечански<sup>7</sup>, крал Урош<sup>8</sup>, Меркурий Смоленски<sup>9</sup> и дори Св. Георги<sup>10</sup>. За техен първообраз се смята евангелският герой Иоан Кръстител и неговите иконографски изображения. Характерен за българската традиция е примерът с канонизираното вплитане на евангелски мотиви, свързани с Предтечата, в житията и иконографските изображения на Св. Иоан Владимир, Цар български<sup>11</sup>. Култът към него процъфтява в православните западни части на Балканския полуостров.

Във фолклора на балканските православни християни се откриват многобройни легендарни предания за подвижите на светци и войни с отсечени глави. Те са свързани с борбата на балканските народи срещу османското нашествие през XIV - XV век<sup>12</sup>. Българските материали са записани предимно в западните предели на етническото землище. Известни са текстовете за цар Иван Шишман<sup>13</sup>, цар Костадин<sup>14</sup>, войводата Георги от крепостта в землището на село Черногорово, Пазарджишко<sup>15</sup> и др.<sup>16</sup> Сръбски персонажи кефалофори са княз Лазар<sup>17</sup> и Милош Обилич<sup>18</sup>.

В особена група трябва да бъдат отделени българските фолклорни легендарни предания за послесмъртните подвизи на православни християнски светци с отрязани глави. Сред тях се открояват текстовете с герои, които носят името "Свети Еван"/"Свети Иван", в Западно Врачанско<sup>19</sup> и Софийско<sup>20</sup> и са фолклорни хипостазии на Св. Иван Рилски. В техния контекст трябва да се тълкуват и някои други легендарни предания: за смъртта на цар Иван Шишман, чието обезглавено тяло литва от лобното му място в Самоковско, за да иде в Рилския манастир и там да намери вечен покой<sup>21</sup>; за долитането без глава на тялото на Св. Крал Милутин от Люлинския манастир в църквата "Св. Крал" в София<sup>22</sup>; за отсичането на главата на мохамеданския светец Бали Ефенди и погребването ѝ в софийския квартал Княжево<sup>23</sup>. Всички текстове от този кръг интерпретират фолклорния мотив "Светец (воин, цар) лети без глава. Там, където пада тялото му, се създава негово култово средище", който най-вероятно отразява канонични християнски начини за прехвърляне на святост от едно на друго място - например, чрез пренасяне на свети мощи<sup>24</sup>.

Казаното дотук дава сериозни основания за свързването на фолклорния мотив за послесмъртните подвизи на светец-кефалофор с откритите в западнобългарските земи амулети-коне, яздени от мъжка глава.

1. Цикълът фолклорни легендарни предания за "Свети Еван" (Св. Иван Рилски) с мотив "Светец лети без глава. Там, където пада тялото му, се създава негово култово средище" възниква в Западно Врачанско и се разпространява в Северозападна и Средна Западна България. Две от причините за това могат да се обобщат по следния начин:

1.1 През тази област в периода XI - XV век четирикратно са пренасяни мощите на Рилския светец: 1183 г. - от Средец в Унгария, 1187 г. - от Унгария в Средец, 1195 г. от град

Средец в столицата Царевград Търнов; 1468 г. - от Царевград Търнов в Рилски манастир.

1.2 Същевременно, именно Врачанско е районът, в който е концентрирана най-значителната част от откритите досега старобългарски амулети-коне, яздени от мъжка глава - почти 25% от всички находки. Вероятно, този факт е свързан с формирането на местните представи за светеца "Еван" като кефалофор.

2. Разпространението на неприказните фолклорни текстове с мотив "Светец лети без глава. Там, където пада тялото му, се създава негово култово средище" към района на Софийско и Пернишко съвпада със средновековните пътища, по които са пренасяни мощите на Св. Иван Рилски от и към Рилския манастир - през Владайския проход и през град Самоков<sup>25</sup>. Доказателство за това са легендарните предания за "Свети Иван Рилски или Курилски", Св. Крал Милутин, Цар Иван Шишман, Бали ефенди. Те влизат в ареала на Софийския цикъл фолклорни предания за Рилския светец, които утвърждават за негово родно място село Курило (дн. квартал на гр. Нови Искър).

2.1 Може да се очаква, че в прилежащите райони на тези пътища ще бъдат открити образци от старобългарските амулети.

3. Откриването на амулет-кон, язден от мъжка глава в село Драговищица, Кюстендилско звучи съвсем логично в контекста на фактологията, интерпретирана в това изследване<sup>26</sup>.

3.1 В този район възниква и се разпространява Рилският цикъл легендарни предания за Св. Иван Рилски, според които светецът е роден в село Скрино, Дупнишко.

3.2 В землището на село Гърбино, разположено на североизток, недалеч от село Драговищица, се намира едно от най-важните сакрални средища на Рилския светец в Кюстендилската котловина<sup>27</sup>. В непосредствена близост, източно от този район минава един от главните пътища, по които са пренасяни мощите на Св. Иван Рилски от и към Рилския манастир.

4. Връзката старобългарски амулет-кон, язден от мъжка глава - местен култ към Св. Иван Рилски - пренасяне на мощите на светеца - фолклорни легендарни предания с мотив "Светец лети без глава. Там, където пада тялото му, се създава негово култово средище" може да се смята за доказана при наличието на три от четирите елемента.

4.1 В западната част на Врачанско вече са документирани всички елементи.

4.2 В Софийско все още не са открити амулети-коне, яздени от мъжка глава.

4.3 В Кюстендилско засега не са записани фолклорни легендарни предания с герой - светец кефалофор.

5. Може да се предположи, че новозакупените от иманярския пазар в България през 1997 и 1999 г. амулети-коне, яздени от мъжка глава, са открити, съответно, единият в Западно Плевенско, а другият - в неизвестен район на Северозападна или Средна Западна България, тъй като точно там се откриват най-малко три от посочените четири елемента<sup>28</sup>.

## Бележки

1. Меламед, К. Амулети-коне, яздени от мъжка глава. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. Т. 2. С., 1991 г., с. 219.

2. Пак там, с. 228.

3. По въпр. вж. напр. Басилов, В. - Следы культа умирающего и воскресающего

божества в християнската и мюсюлманската агиология. - Фолклор и историческа етнография. Москва, 1983, с. 145.

4. **Маразов, Ив.** - Мит, ритуал и изкуство у траките. С., 1992, с. 313. Вж. също **Маразов, Ив.** - Митология на траките. С., 1994, с. 168, 170.

5. **Дилевски, Н.** - Материали из историята на иконографията от епохата на Българското Възраждане (краят на XVIII - началото и първата половина на XIX в.). - Известия на Института за изобразително изкуство. Т. 3. С., 1960, с. 191.

6. **Павловић, Л.** - Култови лица код Срба и Македонаца (Историјско-етнографска расправа). Смедерево, 1965, с. 124.

7. Пак там, с. 289.

8. Пак там.

9. **Басилов, В.** Цит. съч., с. 123.

10. **Мифы народов мира.** Т. I. М., 1980, с. 274.

11. По въпр. за агиографията вж. **Теодоров, Е.** - Български народен героичен епос. Кралимарков цикъл - произход, развитие, специфика. С., 1981, с. 68; По въпр. за иконографията вж. **Василиев, А.** - Български светци в изобразителното изкуство. С., 1987, с. 101, 119 и др.

12. **Живков, Т. Ив.** - За спецификата и развитието на българските народни предания. - Сб. Фолклор и съвременност. С., 1981, 174 - 176.

13. СБНУ. Т. 5, 1891, 179 - 185; **Мазганов, Д.** - Говедарци. С., 1988, 24 - 25.

14. Българска народна поезия и проза. Т. 7. С., 1983, с. 42.

15. **Захариев, Ст.** - Географико-историко-статистическо описание на Татар-Пазарджишката кааза. Фототип. изд. с ком. С., 1973, 74 - 75.

16. Изключение от сюжетната схема е легендарното предание за "жсида", който предава столицата Царевград Търнов на турците, записано от Петко Р. Славейков. - СБНУ. Г. 2, 1890, 164 - 165.

17. **Павловић, Л.** Цит. съч., с. 123.

18. Пак там, с. 191.

19. **Малчев, Р.** - Следи от местен фолклорен култ към Свети Еван в с. Стубел, обл. Монтана (Св. Иван Рилски - Св. Иоан Кръстител). Доклад, четен на Международен симпозиум в памет на чл. кор. Йордан Захариев и 75-годишнината от издаването на значителния му труд "Кюстендилско краище". Кюстендил, 22 - 24 октомври 1993 г. - Известия на Исторически музей - Кюстендил. (Под печат).

20. **Фекелджиев, Ив.** Народни легенди за Иван Рилски. С., 1979, с. 67.

21. Вж. цит. лит. в бел. 20.

22. **Фекелджиев, Ив.** Цит. съч., с. 146.

23. **Миков, Л., Кметова, Т.** Софиянецът Бали ефенди - мюсюлмански светец от XVI в. - Сп. Българска етнология, кн. 2, 1996, с. 47.

24. **Малчев, Р.** - Една хипотеза за пътя на мощите на Св. Иван Рилски от река Осъм до град Средец през 1468 година. Доклад, четен на Международна научна конференция на тема "Св. Иван Рилски и манастирската култура в Средновековна Европа". София, 19 - 21 октомври 1996 г. (под печат в сб. 1100 години култ към Св. Иван Рилски)

25. По въпр. за самоковския вариант на пътя за пренасяне мощите на светеца вж. работите на **Рангочев, К.** "Антропонимът "Иван" в българския юнашки епос". Доклад,

четен на Международна научна конференция на тема "Св. Иван Рилски и манастирската култура в Средновековна Европа". София, 19 - 21 октомври 1996 г. (под печат в сб. 1100 години култ към Св. Иван Рилски); **Малчев, Р.** - Следа от култа към Свети Крал Милутин в коледарска песен от с. Ярлово, Самоковско. - Живата старина. Юбилеен сборник по случай 150 години от рождението на Димитър Маринов. Русе, 1999, 90 - 93.

26. **Малчев, Р.** - Един фолклорен отглас от старобългарския култ към коня, язден от човешка глава. Доклад, четен на Юбилейна научна сесия посветена на 100 годишнината от създаването на Исторически музей - Кюстендил. Кюстендил, 27 - 28 ноември 1997 г. (под печат)

27. **Захариев, Й.** - Кюстендилската котловина (географско-етнографско изследване). С., 1963, с. 297.

28. Хипотезата за внос на находките от други държави, напр. Сърбия или Македония, в настоящата работа не се обсъжда.